

تأثیر نوسازی مساکن روستایی بر اقتصاد معیشتی روستائیان

مطالعه موردی: بخش مرکزی شهرستان ممسنی

علی شمس‌الدینی * / علی شکور ** / روح اله رستمی ***

1390/05/01

تاریخ دریافت مقاله:

1390/06/03

تاریخ پذیرش مقاله:

چکیده

سکونتگاه‌های روستایی به‌عنوان کهن‌ترین شکل اجتماعات انسانی به دنبال تغییر در شیوه معیشت و نحوه زندگی، عموماً بر پایه کشاورزی و فعالیت‌های وابسته به آن در فضاهای جغرافیایی دارای منابع آب و خاک حاصلخیز ایجاد شده، رشد و گسترش یافته‌اند. در این راستا نوع غالب از شیوه معیشت در این کانون‌های زیستی علاوه بر اینکه گویای کارکرد روستا در آن ناحیه است، عاملی مهم و تأثیرگذار بر بافت، کالبد و شکل منازل مسکونی نیز می‌باشد. روستاها برای اینکه بتوانند همگام با اجرای طرح‌های نوسازی و تحول‌خواهی روستائیان به حیات خود ادامه دهند؛ نیازمند تغییر در شکل، بدنه، کالبد و بالأخص نوع ساختمان مسکونی خود می‌باشند، که گاهی این تحولات کالبدی همخوانی چندانی با نوع اقتصاد معیشتی حاکم بر این کانون‌های سکونتگاهی ندارد. در این پژوهش که از نوع کاربردی می‌باشد، تلاش شده است با رویکردی تحلیلی - توصیفی و انجام عملیات پیمایشی تأثیر نوسازی مساکن روستایی بر نظام اقتصادی حاکم بر روستاهای بخش مرکزی شهرستان ممسنی مورد بررسی قرار گیرد. جامعه آماری تحقیق را 120 روستای کوچک و بزرگ تشکیل می‌دهد، که در آن 24 روستا به‌عنوان نمونه انتخاب گردید. حجم نمونه مورد پرسشگری 230 سرپرست خانوار روستایی می‌باشد که در طی 4 سال اخیر از وام نوسازی مسکن بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استفاده نموده‌اند. برای جمع‌آوری داده‌ها از شیوه‌های کتابخانه‌ای و انجام مطالعات میدانی استفاده شده است. در نهایت با تحلیل داده‌ها به کمک نرم‌افزار Spss به این مسئله در ناحیه پاسخ داده شده است. نتایج حاکی از تأثیر نوسازی مساکن بر بهبود فضای کالبدی توأم با حفظ زیبایی و مقاومت بنا در روستاهای مورد مطالعه است. در زمینه اقتصاد معیشتی به دلیل عدم سازگاری «پلان» برخی از مساکن ساخته شده با نوع فعالیت تولیدی منجمله دامداری در روستاها، به‌طور غیرمستقیم موجب رویگردانی بیش از 75 درصد از روستائیان از انجام اینگونه فعالیت‌ها شده است. از این رو گرچه نوسازی منازل موجبات آسایش خاطر نسبی روستائیان به لحاظ ایمنی و زیبایی را فراهم آورده است، اما سبب تغییر نامحسوس در شرایط معیشتی و مالی روستائیان نیز شده است.

واژگان کلیدی: روستا، مسکن روستایی، نوسازی مسکن، اقتصاد روستایی، بنیاد مسکن، ممسنی.

* استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، ایران.

** استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، ایران.

*** مربی گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد نورآباد ممسنی، ایران.

- این مقاله برگرفته از طرحی است تحت عنوان «تأثیر وام نوسازی مسکن روستایی در تغییر اقتصاد روستائیان شهرستان ممسنی، مورد مطالعه: روستاهای بخش مرکزی» که با حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت انجام گرفته است.

بیان مسئله

سکونتگاههای روستایی به عنوان پدیده‌های جغرافیایی، نمود فضایی و عینی عوامل طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی هستند که در بستر طبیعت و در چارچوب مناسبات انسان و محیط در گذر زمان شکل گرفته‌اند. به عبارت دیگر، واحدهای سکونتگاهی روستایی در ایران به تبعیت از تنوع ناحیه‌ای و منطقه‌ای عوامل محیط طبیعی - اکولوژیک از یک سو و درجه تأثیرگذاری متفاوت نیروها و عوامل سیاسی و اجتماعی - اقتصادی از دیگر سو، به نحوی متنوع و با تفاوت‌های ناحیه‌ای و منطقه‌ای برپا شده و در گذر زمان شکل امروزی خود را یافته‌اند (سعیدی و همکاران، 1388: 5).

در این راستا ویژگیهای طبیعی، نوع کشت و منابع معیشت، سبک زندگی مشخص یا محدودی را به روستایی تحمیل کرده است (مسیبی، 1375: 321). به گونه‌ای که در نظام زندگی روستایی اشتغال، شیوه معیشت و نوع سکونت تداخل گسترده‌ای با هم دارند، اصولاً زندگی روستایی بر خلاف زندگی شهری بر اساس تفکیک زمانی فعالیت‌ها، سازمان نیافته است و سکونت و کار، زمان‌های متداخلی دارند و به همین دلیل فضاهای سکونت و کار، نیز تداخل دارند و محیط مسکن محل نگهداری محصولات و وسایل و ادوات تولید نیز می‌باشد و بخشی از کار در منزل انجام می‌شود. دام و حشم به همین صورت در محدوده مسکونی خانواده نگهداری می‌شوند (نیک‌خلق، 1382: 86). بنابراین محیط منزل علاوه بر سکونت، انبار محصولات و وسایل، آغل دام و محل نگهداری ادوات کشاورزی و تولید صنایع دستی و خانگی نیز می‌باشد (تولون، 1374: 56). خصلت‌های تولیدی و معیشتی مسکن قسمتی از ساختار مسکن روستایی است که به آن وجه اقتصادی می‌دهد. به عبارت

دیگر تولید و نوع اقتصاد حاکم بر روستاها همبستگی خاصی با زندگی در خانه روستایی دارد.

این مراکز جمعیتی که در اثر فرایندهای حاصله از «چرخه حیات» با تکیه بر شرایط و سازگار با مقتضیات زمان و مکان پیرامون خود رشد و گسترش یافته‌اند، طی دهه‌های اخیر با ورود مدرنیاسیون و همگام با اجرای طرحهای نوسازی، تحول‌خواهی روستائیان و تلاش برای توسعه و بهزیست نمودن محیط زندگی از فضای سنتی و کالبد قدیمی خود خارج و به سرعت پذیرای دگرگونی‌ها شدند. از این رو می‌بایست فضای روستاها به‌ویژه کالبد، بدنه و شکل مسکن و منازل روستائیان به‌منظور هماهنگ شدن با وضعیت اقتصادی - اجتماعی پیش آمده در تبعیت از گسترش استفاده از تکنولوژی‌های نوین به‌منظور جوابگویی به نیاز ساکنان این سکونتگاهها و همچنین فراهم نمودن زمینه‌های رشد و توسعه تغییر یابند (طالب و همکاران، 1384: 51-50). متأسفانه گاهی مشاهده می‌شود؛ این تحولات و دگرگونی‌های کالبدی در روستاها همخوانی چندانی با فرهنگ و نوع اقتصاد حاکم بر این کانون‌های سکونتگاهی ندارد و این تحولات ضمن ایجاد ناسازگارهای اقتصادی - اجتماعی در روستاها موجبات تغییر در کارکرد این فضاهای زیستی را نیز فراهم آورده است. چرا که زندگی، شغل، اقتصاد، فرهنگ، رفتار و نوع معیشت حاکم بر روستاها بالاخص در کشورهای جهان سوم که دارای ساختاری سنتی و قدیمی هستند، هماهنگی و تجانس فراوانی با یکدیگر دارند. حال با تغییر و به هم ریختن نظم فضایی موجود در روستاها که ماحصل شکل‌گیری در طی قرن‌ها می‌باشد، دیگر ارکان روستا از جمله کارکردهای اقتصادی - معیشتی و فرهنگی آن نیز متحول و دچار ناهماهنگی می‌شوند.

- آیا وام‌های ارائه شده به روستائیان در راستای نوسازی منازل مسکونی تغییری در شرایط معیشتی و نظام اقتصادی روستاهای منطقه فراهم آورده است؟
- نوسازی منازل مسکونی روستائیان چگونه موجبات تغییر در شرایط زندگی و معیشتی روستائیان ناحیه مورد مطالعه را فراهم نموده است؟

روش تحقیق

در این پژوهش که از نوع کاربردی است، تلاش می‌شود با تکیه بر شیوه تحلیلی-توصیفی و انجام عملیات پیمایشی تأثیرات حاصله از اجرای طرح نوسازی مساکن روستایی را در تغییر نوع معیشت و نظام اقتصادی روستاهای بخش مرکزی شهرستان ممسنی مورد بررسی و ارزیابی قرار دهیم. در تهیه داده‌ها از روش‌های جمع‌آوری اطلاعات به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. در مرحله اول تحقیق داده‌های آماری از بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و شورای اسلامی روستاهای مورد مطالعه تهیه شده است. در گام بعدی و به منظور تحلیل دقیق‌تر با استفاده از روش جمع‌آوری داده به صورت میدانی با حضور در روستاهای مورد مطالعه، مصاحبه با مسئولین محلی و مردم روستا و تکمیل پرسشنامه، اطلاعات مورد نیاز تحقیق تهیه گردیده است.

مجموعه روستاهای بخش مرکزی شهرستان ممسنی که مشتمل بر 5 دهستان و 120 روستا می‌باشد، جامعه آماری تحقیق را تشکیل می‌دهند. به دلیل گستردگی تعداد آبادی‌ها در انتخاب روستاهای نمونه از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای - تصادفی استفاده شده است. در این روش ابتدا کلیه روستاهای شهرستان را که از وام نوسازی مسکن استفاده نموده‌اند، بر حسب خانوار در سال 1385، طبقه‌بندی نموده‌ایم و سپس آبادیهای کمتر از 20 خانوار را از جدول حذف و روستاهای با جمعیت بالاتر از 100 نفر

با توجه به نوع زندگی و الگوی ساخت و اوضاع خاص حاکم بر برنامه‌های توسعه و عمران قبل و بعد از انقلاب هم اکنون بخش قابل توجهی از واحدهای مسکونی روستایی فرسوده است یا اوضاع مناسبی ندارد. فرسودگی و وجود برخی کاستی‌ها مانند تداخل فضاهای زیستی و معیشتی، که گاه باعث آلودگی مسکن است، تلاش برای برنامه‌ریزی و سیاستگذاری و طراحی و اجرای درست مسکن روستایی را از دغدغه‌های همه دولت‌های پس از انقلاب کرده است (سرتیپی‌پور، الف، 1388: 48).

بر اساس آمار و اطلاعات موجود تا پایان سال 1387 حدود 1/007/000 واحد مسکونی روستایی با حمایت دولت نوسازی و بازسازی شده است (بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، 1387). از این رو با توجه به لزوم بهسازی در کالبد محیط‌های روستایی کشور به منظور هماهنگ شدن با نیازها و رفع مسایل زندگی روستائیان، مسکن و خانه‌های روستایی به تبعیت از روند نوسازی دچار تغییر و تحول شدند. در منطقه ممسنی؛ بنیاد مسکن انقلاب اسلامی در طی 4 سال اخیر (88-1385) با ارائه وام نوسازی مسکن به 2591 خانوار روستایی در محدوده سه بخش، 9 دهستان و 410 روستای شهرستان قدمی مهم در راه تحول کالبدی و بهبود فضای فیزیکی مساکن روستایی شهرستان برداشته است. در این پژوهش که از نوع کاربردی می‌باشد، تلاش شده است با رویکردی تحلیلی - توصیفی و انجام عملیات پیمایشی؛ ضمن بررسی ادبیات نظری پیرامون موضوع مسکن و اقتصاد روستایی، تأثیر نوسازی مساکن روستایی بر نظام اقتصادی حاکم بر روستاهای بخش مرکزی شهرستان ممسنی مورد بررسی، تحلیل و ارزیابی قرار گیرد.

بدین منظور و در راستای انجام تحقیق سؤالات زیر مطرح می‌شود:

را مورد توجه قرار داده‌ایم. در نهایت در محدوده روستایی مورد مطالعه 24 روستا با روش نمونه‌گیری تصادفی انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در این روستاها نیز سرپرست 230 خانوار روستایی که از وام نوسازی مسکن استفاده نموده‌اند، با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی به‌عنوان حجم نمونه انتخاب و مورد پرسشگری و مطالعه قرار گرفته‌اند. در پایان یافته‌های پژوهش با کمک نرم افزار Exell و Spss مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

مفاهیم و ادبیات نظری

روستا و مسکن روستایی

بر اساس سرشماری نفوس و مسکن در سال 1385، 22/235 میلیون نفر از جمعیت 70/495 میلیونی کشور معادل با 32 درصد از جمعیت کل کشور ساکن روستاها هستند. طبق همین آمار از مجموع 14/9 میلیون خانوار ایرانی، 5/096 میلیون خانوار روستایی است (مرکز آمار ایران، 1385). و توجه به ایجاد امکانات و شرایط لازم برای اشتغال، آموزش، بهداشت و ایجاد رفاه و آسایش برای این میزان جمعیت کشور از اهم اقدامات برنامه‌ریزی و تلاش برای توسعه و عمران این نواحی سکونتگاهی به‌شمار می‌رود. در این بین با توجه به اهمیت روستاها و نقش تعیین‌کننده‌ای که در توسعه اقتصادی و امنیت ملی ایفا می‌نمایند، تأمین مسکن مناسب و برطرف نمودن مشکلات موجود در این زمینه؛ خصوصاً تأمین استحکام و رفع آسیب‌پذیری منازل آنان اهمیت خاصی می‌یابد (سرتیپی‌پور، 1386: 4).

به دنبال تحولات اقتصادی- اجتماعی حاصل از ورود مدرنیزاسیون به کشور، روستاها به تبعیت از این جریان به‌طور پیوسته در معرض این تغییر و تحولات قرار گرفتند. در این راستا برای رسیدن به اهداف برنامه‌های

توسعه کشور قبل از انقلاب؛ نیاز به زیررشدگی نظام سنتی روستایی (ارباب - رعیتی) فراهم آمد و در پی اصلاحات ارضی و آزادسازی نیروهای انسانی از روستاها؛ محیط و فضای عملکردی - کالبدی روستاها نیز دستخوش این دگرگونی‌ها شدند (شمس‌الدینی، 1387: 46).

در این میان و به‌ویژه بعد از انقلاب اسلامی تاکنون سیما و ساختار کالبدی روستاهای ایران با نفوذ و هجوم تکنولوژی، فرهنگ و سیمای شهری و همزمان با آن تنزل ارزش‌های فرهنگی و بومی نزد ساکنان روستا، روز به روز و بیش از حد مخدوش و دگرگون شد.

در روستاهای ایران، در حله نخست وضع جغرافیایی یعنی اوضاع بوم‌شناختی منطقه و در حله دوم عوامل تولید و امور فرهنگی در خانه‌سازی و شکل‌بندی فضاهای روستایی اثرگذار می‌باشد (خسروی، 1372: 64) روستائیان با بهره‌برداری هوشمندانه از مصالح و منابع طبیعی در دسترس متناسب با شرایط شغلی و معیشتی در راستای برآوردن نیازمندیهای سکونتی و کارکردی خود اقدام به ساخت و بنای مسکن نموده‌اند (قره‌نژاد، 1381: 318).

در این راستا مشاهده می‌شود مکانیابی بافت، کالبد و شکل کلی مسکن روستایی سنتی ایران رابطه تنگاتنگی با نوع معیشت، تولید و منابع اقتصادی روستا داشته است (زرگر، 1386: 101). اما این ساخت و سازها به‌دلیل کیفیت نامناسب مصالح و منابع مورد استفاده به لحاظ مقاومت، عدم رعایت ضوابط فنی و اصول مهندسی به‌کار گرفته شده در برابر حواث طبیعی (سیل، زلزله، رانش زمین و طوفان) و نابسامانی در وضع کالبدی و بدنه قدیمی روستاها؛ در گذر زمان حادثه‌آفرین بوده و موجب عقب‌افتادگی سکونتگاههای روستایی و محرومیت روستائیان شده است (رضوانی، 1383: 153).

از این رو لازم بود با تمهیدات و اقدامات اجرایی لازم، این نقیصه بزرگ از کالبد جامعه روستایی کشور رفع گردد.

نوسازی مسکن روستایی

خانه‌های روستایی از تحول مصون نیستند، ولی از آنجاکه بروز هر نوع تغییری در مسکن مستلزم سرمایه‌گذاری و حمایت همه جانبه دولت است، هیئت وزیران در جلسه مورخه 1383/12/16 بنا به پیشنهاد وزارت مسکن و شهرسازی، وزارت اقتصاد و دارایی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور به منظور کاهش اثرات بلایای طبیعی و ارتقای کیفی مسکن روستایی و مقاوم سازی ساختمان‌های روستایی، طرح نوسازی و بهسازی مسکن روستایی را تصویب نمود (سرتیپی‌پور، 1385: 53). طبق این قانون سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مکلف گردید مطابق ماده 30 قانون برنامه چهارم توسعه اعتبار لازم را جهت پرداخت تسهیلات بانکی برای نوسازی و بهسازی سالانه دویست هزار واحد مسکونی روستایی طی سالهای برنامه چهارم توسعه پیش‌بینی و در بودجه‌های سالیانه تأمین نماید (معاونت آموزشی جهاد دانشگاهی، 1386). همچنین به منظور ساماندهی وضعیت سکونت در سکونتگاههای روستایی، طرح جامع بهسازی مسکن روستایی در قالب یک برنامه عمرانی 20 ساله با سه هدف مهم توسعه مسکن متناسب با نیاز، طراحی و ساخت اصولی مسکن و توسعه مسکن شهر و روستا از سال 1379 در دستور کار بنیاد مسکن انقلاب اسلامی قرار گرفته بوده است.

در این میان توجه به گذشته تاریخی - اجتماعی روستاها در ایران و بررسی نحوه تلاش برای تولید، آبادانی، توسعه و مهم‌تر از همه ساخت و ساز مسکن روستایی گواه از نوعی همکاری و مشارکت جمعی تمام

اهالی روستا در شکل‌گیری این بنا دارد. به عبارت دیگر روستائیان در یک روند همبستگی اجتماعی - اقتصادی حاصل از مشارکت جمعی بدون در نظر گرفتن هزینه‌های شغلی و همچنین دور از انتظارات معمول امروزه، به‌طور دسته جمعی در برپا کردن منزل مسکونی، فعالیتهای زراعت، دامداری و مناسباتهای عمومی نیازمند کارگروهی؛ به همدیگر کمک و همیاری می‌رسانند.¹

با ورود روستاها به چرخه اقتصاد پولی و اجبار روستائیان به ساخت منازل با رعایت اصول فنی و مهندسی از سوی نهادهای ذیربط بدون توجه به بنیه اقتصاد مالی روستائیان و کارآیی تولیدی - معیشتی آنان؛ سبب نوعی درهم‌ریختگی کالبدی - کارکردی در فضای روستاها گردید. به گونه‌ای که اگر روستایی قبلاً در ساخت مسکن فقط پول مصالح را پرداخت می‌کرد (که آن‌هم به سهولت از مواد طبیعی در دسترس یافت می‌شد)؛ اکنون با استفاده از وام بنیاد مسکن و به‌کارگیری اصول فنی و نظارت مهندسی در این زمینه علاوه بر پرداخت حق‌الزحمه سازندگان بنا می‌بایست سالیانه قسط وام خود را از درآمد خویش پرداخت نماید.² مهم‌تر از همه با تغییر در نوع مسکن روستایی و عدم سازگاری آن‌ها با شغل مالک ساختمان، روستایی دیگر قادر به انجام فعالیت دامداری و گاهی زراعت در این فضای نوساز نمی‌باشد و باید در مکانی دیگر و دور از محیط زندگی خود به اشتغال و تولید بپردازد. کما اینکه تحقیقات نیز بیانگر این مطلب می‌باشد که مسکن جدید در روستاهای کشور، اغلب با بی‌توجهی به نیازهای زیستی - معیشتی و ویژگیهای محیط زیست طبیعی همراه می‌باشد (سرتیپی‌پور، ب، 1388: 16).

بدین ترتیب مسکن روستایی به منزله مهم‌ترین عناصر یک سکونتگاه می‌بایست با تکیه بر اصول فنی و شرایط روز جامعه ساخته شود. که این تا حدودی با

شناخت محدوده مورد مطالعه

ناحیه مکانی مورد مطالعه در این پژوهش؛ ممسنی یکی از 26 شهرستان استان فارس می‌باشد که در شمال غربی استان واقع شده است. بر اساس سرشماری نفوس و مسکن سال 1385، ممسنی با مساحتی در حدود 6700 کیلومتر مربع دارای 4 بخش و 13 دهستان می‌باشد که در مجموع 612 آبادی را شامل می‌شود. شهرستان ممسنی در طی سالهای 1355، 1365، 1375 و 1385 به ترتیب دارای 634، 623، 757 و 612 نقطه سکونتگاهی روستایی بوده است.

آنچه مسلم است آبادیهای کمتر از 100 نفر به تبعیت از شرایط طبیعی و قابلیت‌های محیط جغرافیایی آن مکان؛ بیشترین درصد آبادیها را به خود اختصاص داده‌اند، به نحوی که در طی سه دهه اخیر نزدیک به 85 درصد از کل سکونتگاه‌های روستایی این شهرستان دارای جمعیت کمتر از 250 نفر بوده‌اند.

ارقام فوق‌الذکر بیانگر این واقعیت است که پراکنش جمعیت در ممسنی بسیار ناموزون می‌باشد. به لحاظ طبیعی و توپوگرافی قریب به 80 درصد از آبادیهای دهستانهای بکش دو، بکش یک و فهلیان دارای موقعیتی جلگه‌ای و روستاهای دهستان جوزار و جاویدماه‌وری دارای ویژگی کوهستانی و پایکوهی هستند.

مجموعه روستاهای بخش مرکزی شهرستان ممسنی در پنج دهستان و 120 روستای سکونتگاهی، جامعه آماری و محدوده مطالعاتی پژوهش را تشکیل می‌دهند. این بخش در سال 85 دارای 45820 نفر جمعیت و 10212 خانوار بوده است.

به لحاظ اقتصادی بیش از 80 درصد از ساکنان روستاهای بخش به کشاورزی و فعالیت‌های وابسته به آن از جمله زراعت و دامداری اشتغال داشته‌اند.

کارکرد سنتی روستاها مبنی بر مدغم بودن محل کار و سکونت؛ بالاخص نگه‌داری دام و زراعت در یک فضای هماهنگ، متضاد می‌باشد (یاسوری، 1386: 89-90). که این جدایی فضای سکونت و تولید روستائیان از یکدیگر سبب تحمیل هزینه‌های اضافی و صرف زمان بیشتر برای رسیدگی به کار در روستاها و پایین آمدن راندمان تولید و حتی تغییر در اقتصاد معیشتی روستائیان می‌شود. از این رو توجه به افزایش تعداد واحدهای مسکونی در برنامه‌های توسعه سبب شده است تا شاخص‌های مهمی که در تحقق مسکن مطلوب مؤثرند، مانند شناخت مشخصات و نیاز خانوارها، ارزش‌های معماری بومی، اصول و ضوابط طراحی و اجرا، نظارت بر کیفیت اجرا و هدایت فنی در اولویت قرار نگیرند. تداوم چنین روندی مسکن روستایی را به طراحی و ساخت بناهای یک شکل و یک اندازه سوق خواهد داد (سرتیپی‌پور، ب، 1388: 18-19). بنابراین لازم است در تأمین مساکن روستایی مناسب و بازسازی و نوسازی آن که قاعدتاً با هدف نیل به کیفیت فضایی مطلوب‌تر دنبال می‌شود، تمام جوانب در توسعه فضایی - کالبدی، برنامه‌ریزی، طراحی و اجرا، اطلاع از کم و کیف ویژگی‌های معماری روستایی در مناطق مختلف، توانایی‌ها و کاستی‌های موجود در این زمینه و مهم‌تر از همه جنبه‌های شغلی و اقتصاد معیشتی حاکم بر روستاها بررسی، تحلیل و مورد ارزیابی قرار بگیرد (بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، 1382) و همانند الگوهای مسکن سنتی در روستاها که در آن‌ها سازگاری همه جانبه‌ای میان کلیه اجزای درونی و بیرونی روستاها وجود داشته است به ساماندهی مجدد مساکن روستایی متناسب با شرایط روز پرداخته شود، نه اینکه با الگوبرداری ناقص و یا اشتباه از ساختمان شهرهای بزرگ ساخته شود (قاسم‌زاده و همکاران، 1389: 53-54).

کوهستانی، این نوع مساکن از خشت، چوب، سنگ و گچ ساخته شده است. (تصاویر شماره 1 و 2). پایه این مساکن، سنگی و گاهی تمام دیوارها از سنگ و ستونها عمدتاً چوبی هستند. این مساکن بیشتر در بافت سنتی روستاهای نمونه دیده می شود و خانوارهای کمی در آنها ساکن می باشند. این نوع مساکن به دلیل اینکه به صورت افقی و چند طبقه بر روی هم قرار گرفته اند، تخریب و فروریختگی های زیادی در آنها به چشم می خورد.

"ت" 1، 2. نمونه ای از مساکن سنتی قدیمی در روستاهای بخش مرکزی شهرستان ممسنی، 1389.

مساکن نیمه سنتی بادوام

در این مساکن بازسازی و تعمیر قسمتهای اصلی مسکن مثل پشت بامها، اطاقها و ... صورت گرفته است. همچنین

یافته های پژوهش

اصولاً نظام معیشتی، از عوامل مؤثر بر وضعیت و نوع مسکن می باشد. مسکن در هر منطقه ای بدون تردید از اقتصاد آن جامعه به ویژه از شیوه های تولید ساکنان آن تأثیر می پذیرد. هر یک از شیوه های تولید زراعی، دامداری و صنایع دستی نیازهای خاصی را مطرح می کند. در سطح روستاهای نمونه ارتباط بین شیوه معیشت و ساخت مسکن کاملاً نمایان و آشکار است. همچنین باید به این نکته توجه کرد که اقتصاد کشاورزی از جمله زراعت، باغداری و شیوه شبانی با دامداری رمه گردانی شکل غالب معیشت ساکنان اولیه ناحیه بوده است و از همین رو بسیار طبیعی است که اجتماعات اولیه در دشتهای و دامنه های کوهستانی که منابع آب و خاک حاصلخیز و مراتع غنی برای چرای دام داشته اند، اسکان یافته اند. بنابراین در روستاهای کوهستانی و دشتی فضاهایی به منظور نگهداری دام، انبار محصولات تولیدی و ابزار و ادوات کشاورزی وجود دارد. همچنین رونق باغداری در سطح دهستان جوزرا، در شکل گیری مساکن تأثیرگذار بوده و فضاهایی را به منظور نگهداری از محصولات خشک شده به وجود آورده است.

انواع مساکن روستایی در بخش

مساکن سنتی قدیمی

این مساکن عمدتاً کم دوام و یا بی دوام بوده و قدمتی طولانی دارند و شامل کلیه مساکنی است که به صورت سنتی و بومی و با توجه به شرایط عمدتاً طبیعی شکل گرفته اند. این نوع مساکن در روستاهای نمونه به تعداد کم دیده می شود و بیشتر در دهستانهای جوزار و جاوید و قسمتهایی از دهستان بکش یک که دارای موقعیتی کوهستانی - پایکوهی هستند و نیز روستاهای با جمعیت کمتر از 100 نفر مشاهده می گردد. در روستاهای

درب و پنجره‌ها تعویض شده و به سبک جدید تغییر پیدا کرده است. به‌طور کلی بهسازی، مرمت و اصلاح این مساکن انجام شده است. (تصویر شماره 3).

"ت 3" نمونه‌ای از مسکن سستی نسبتاً بادوام در بخش مرکزی شهرستان ممسنی، 1389.

مساکن جدید

این نوع مساکن عمدتاً به تقلید از سبک مساکن شهری و با مصالح جدید همچون آجر، آهن، گچ، سیمان و ... ساخته شده است. این نوع مصالح و مسکن که از 10 سال پیش به این طرف و به‌ویژه با تأکید و رواج استفاده از وام نوسازی بنیاد مسکن مورد استقبال وسیع مردم منطقه قرار گرفته است از نظر استحکام و برخورداری در حد قابل قبولی قرار دارند. (تصاویر شماره 4، 5 و 6).

"ت 4"، 5 و 6، نمونه‌ای از مسکن جدید در بخش مرکزی شهرستان ممسنی، 1389.

وجود فضاهای باز در مساکن روستایی

یکی از مهم‌ترین مشخصات مساکن سستی در روستاهای ایران و از جمله شهرستان ممسنی وجود فضاهای باز و کارکردهای وابسته به آن می‌باشد. فضاهایی همچون ایوان، حیاط و پشت بام که هر کدام متناسب با موقعیت جغرافیایی و شرایط اقتصادی روستاها دارای نقش و وظیفه مختص به خود بوده‌اند.

در محدوده مورد مطالعه ایوان در اکثریت روستاهای با منازل سستی دارای کارکردهایی چون مکان خشک نمودن محصولات زراعی و باغی و محلی برای قرار دادن وسایل و ابزارآلات اضافی بوده است، در حالی که با نوساز نمودن مساکن فضای ایوان در بسیاری از منازل حذف و یا کوچک شده و فقط کارکرد استراحتگاهی به خود گرفته است. وجود حیاط در طراحی مساکن روستاهای شهرستان ممسنی بسیار مهم

می‌باشند. در مساکن نوساز روستاها فضایی تحت عنوان طویله به چشم نمی‌خورد.

در مساکن جدید شهرستان، کارکردها و فرم‌های مساکن سنتی کاملاً دچار تغییر و تحول شده است و روز به روز تمایل روستائیان به ایجاد مساکن جدید به تقلید از الگوی مساکن شهری بیشتر می‌شود. در مساکن جدید به سبک شهر وجود آشپزخانه آپن، هال و پذیرایی، سرویس بهداشتی در داخل ساختمان، استفاده از شیشه‌های سکوریت و رفلکس، نمای سنگ و پله سنگی و ... در داخل ساختمان و بیرون از آن کاملاً نمایان است. همچنین قرار دادن وسایل بازی از قبیل تاب و سرسره در داخل حیاط مساکن جدید نیز نمونه‌ای دیگر از این تغییرات است که کارکرد تفریحی و استراحتگاهی را به مساکن داده است.

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

تعداد مساکن جدید دارای محل نگهداری دام

همانطور که بیان شد شغل اصلی ساکنان روستایی شهرستان ممسنی از گذشته‌های دور تا کنون کشاورزی، دامداری و فعالیت‌های وابسته به آن بوده است. پرورش گوسفند و گاو چه به صورت چوپانی و چه به صورت نیمه صنعتی و دامپروری یکی از مهم‌ترین زمینه‌های اشتغال روستائیان مورد مطالعه را تشکیل داده است. در این راستا نیز شکل و معماری مساکن روستایی به لحاظ داشتن فضا و مکان نگهداری از دام مطابق با الگوی مسکن سنتی بوده است. اما در طی یک دهه گذشته با تخریب منازل سنتی و نوساز نمودن مساکن روستایی پس از دریافت وام نوسازی بنیاد مسکن تغییرات فراوانی در معماری روستاها و منازل پدید آمد. یکی از مهم‌ترین تغییرات حذف محل نگهداری دام از پلان مسکن و نداشتن مکانی جهت انجام فعالیت دامداری در روستاهای

می‌باشد. به‌طوری‌که این فضا در اکثریت منازل قدیمی نه تنها مکانی برای برگزاری عروسی یا عزا و یا تجمعات فامیلی به لحاظ اجتماعی بوده بلکه در اطراف خود انبار، طویله، آغل، کاهدانی، نگهداری مرغ و طیور و فضاهای بدون کارکرد را جای داده است. همچنین از حیاط به عنوان محلی برای خشک نمودن محصولات زراعی مثل شلتوک، باغی و خشک کردن پشم گوسفندان استفاده می‌شده است. اما با نوساز نمودن مساکن و به‌ویژه با طراحی چند واحدی مساکن حیاط در منازل جدید به همراه باغچه موزائیک شده و بیشتر کارکردی تفریحی و استراحتگاهی دارند.

پشت بام از دیگر فضاهای باز می‌باشد که در مساکن سنتی روستاهای بخش دارای کارکردهایی همچون مکان خشک نمودن محصولات زراعی، باغی و علوفه دام‌ها بوده است. اما اکنون در بسیاری از منازل نوساز که گاهی چند واحد دارای یک پشت بام مشترک هستند و همچنین به دلیل استفاده از ایزوگام‌ها در ساخت پشت بام، این مکان‌ها کارکرد خاصی نداشته و تنها در تعدادی از پشت بام‌ها وجود کولر و منبع آب به چشم می‌خورد.

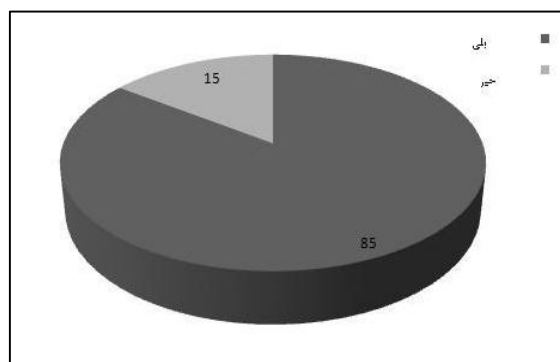
وجود انبار و طویله در مساکن روستایی

انبار، معمولاً فضایی است که به‌منظور نگهداری علوفه دام، محصولات کشاورزی، ابزار و ادوات کشاورزی از قبیل کمباین، بیل، تراکتور و ... مورد استفاده قرار می‌گیرد. در روستاهای نمونه، نگهداری علوفه دام معمولاً در فصل زمستان در انبار صورت می‌گیرد. طویله فضایی جهت نگهداری انواع دام‌ها می‌باشد که نزدیک کاهدان قرار می‌گیرد. در مساکن روستایی سنتی فضای نگهداری دام در خانه‌ها دیده می‌شود. در میان مساکن نوساز روستاهای مورد مطالعه تعداد کمی دارای طویله

مورد مطالعه بود. بدین ترتیب در روستاهای مورد مطالعه تعداد 195 خانوار معادل 85.5 درصد از خانوار پرسش شونده که شغل 70 درصد آنان دامداری بوده است، در منازل نوساز خود محل و مکانی را برای نگهداری دام در نظر نگرفته‌اند و فقط 36 خانوار معادل 15 درصد از روستائیان محلی برای نگهداری دام خود آن‌هم به صورت پرت و با فاصله از منزل تعیین و طراحی نموده‌اند. (ت 7).

"ت 7" تعداد و درصد مسکن جدید دارای محل نگهداری دام در روستاهای مورد مطالعه سال 1389.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Yes	36	15	15	15.5
Valid No	195	85.5	88.5	100.0
Total	230	99.8	100.0	
Missing system total	3	1.4		
	230	100.0		

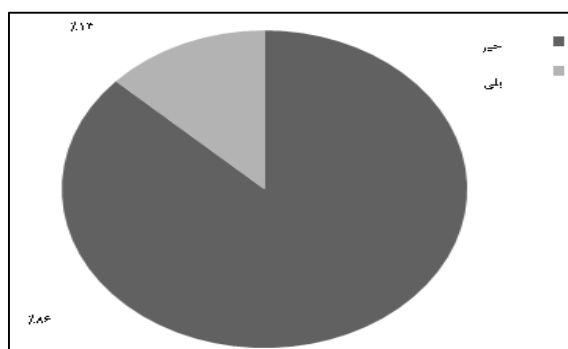
تعداد مسکن جدید دارای دام

برپایه یافته‌های میدانی و مصاحبه با خانوارهای روستایی دریافتیم که از 230 خانوار مورد مطالعه؛ 197 خانوار که از وام استفاده کرده‌اند و منزل خود را نوساز نموده‌اند در مسکن خود دام نداشته‌اند که این معادل 86

درصد از پاسخگویان می‌باشد. فقط 33 خانوار برابر با 13.1 درصد از پرسش شونده‌گان در خانه‌های خود دام داشته‌اند. این تعداد هم دام‌های سبک و به تعداد بسیار کم نگهداری می‌نمودند. (ت 8).

"ت 8" تعداد و درصد مسکن جدید دارای دام در روستاهای مورد مطالعه سال 1389.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Yes	33	13	13.2	13.2
Valid No	197	86	86.8	100.0
Total	230	99.9	100.0	
Missing system total	1	100.0		
	230			

مسکن نوساز دارای حیاط و انبار

در منطقه مورد مطالعه زراعت (کشت گندم، برنج، جو و علوفه) به همراه باغداری (مرکبات، انار، انگور و خشکبار) مهم‌ترین و اولین وسیله معیشت و درآمدزایی روستائیان می‌باشد. داشتن فضایی همچون حیاط جهت خشک نمودن تولیدات زراعی و انبار جهت نگهداری درازمدت این محصولات چه برای مصرف خانوار روستایی و یا برای فروش در آینده یکی از طراحی‌های مسکن سنتی می‌باشد. اما در منازل جدید به سبک مسکن شهری این دو فضا یا حذف شده‌اند و یا با تغییر کاربری مواجه بوده‌اند. به‌طوری‌که در محدوده مورد

و یا دارای شغل‌های کارگری و با حقوق ماهیانه اندک بودند، بازپرداخت وام تا حدودی برای آنان با مشکل همراه بوده است. همچنین این وام 12 میلیونی با توجه به شرایط اقتصادی کشور و نیز گرانی مصالح (آجر، آهن و سیمان) و مهم‌تر از همه پرداخت مزد بنا و سازندگان ساختمان به‌منظور تکمیل یک ساختمان، بسیار کم می‌باشد. طبق گفته خود روستائیان برپایی و ساخت مسکن ساده با متراژ 100 متر مربع هزینه‌ای بالغ بر 35 میلیون تومان بدون احتساب خرید زمین را در بر می‌گیرد که فقط بار مالی فراوان و سنگینی بر روستایی دچار فقر تحمیل می‌نماید. در این راستا بیش از 40 درصد از پرسش‌شوندگان از دریافت وام و بازپرداخت آن حتی در اقساط کم و درازمدت ناراضی و ناراحت بودند و با توجه به هزینه بالای ساخت مسکن این مبلغ وام را ناکافی و ناچیز می‌دانستند.

جمع‌بندی

مسکن روستایی به‌عنوان مکانی که ضمن تأمین آسایش و رفاه جسم و روان روستائیان، هماهنگی و انسجام خاصی با شیوه زندگی و کارکرد روستاهای کشور داشته است، از اولین بناهای ساخته شده توسط روستائیان می‌باشد. این مسکن در گذر زمان و با توجه به شرایط پیش‌آمده از روند اجرای مدرنیزاسیون و همچنین تلاش دولتها برای بهبود وضعیت کالبدی و بدنه روستاها در راستای توسعه و ارتقای معیشت اینگونه افراد به‌ویژه بعد از انقلاب اسلامی دچار دگرگونی و تغییرات اساسی شد. از این‌رو شایسته است همراه با اجرای برنامه‌های توسعه روستایی؛ وضعیت مسکن روستائیان نیز هماهنگ با شیوه‌های طراحی و معماری نوین و در شأن ساکنان این سکونتگاهها ساخته شود. در این راستا بنیاد مسکن انقلاب اسلامی با اختصاص وام نوسازی

مطالعه 163 خانوار معادل 71 درصد اظهار نموده‌اند که مکانی برای انبار در نظر نگرفته‌اند و بیشتر از پارکینگ و یا بالکن‌های طبقه اول جهت انبار محصولات زراعی خود استفاده می‌کنند و چون در طراحی‌های جدید مسکن به دلیل استفاده هر چه بیشتر از زمین و همچنین صرفه جویی در هزینه‌ها و دیگر موارد، بیش از 40 درصد از منازل نوساز مورد مطالعه به شکل دو طبقه و دو واحدی بوده‌اند، ساکنان طبقه دوم از داشتن حیاط محروم و نمی‌توانستند محصولات زراعی خود را خشک و یا برای مدتی نگهداری کنند. از این مورد ناراضی و ناراحت بودند. (ت 9)

"ت 9" درصد مسکن جدید دارای فضای اختصاصی انبار در روستاهای مورد مطالعه سال 1389.

توان پرداخت اقساط وام نوسازی

تلاش بنیاد مسکن و دیگر نهادهای دولتی کشور به‌منظور بهبود فضای مسکن و نوساز نمودن منازل روستائیان با پرداخت وام‌های بلند مدت و نظارت بر حسن اجرا و ساخت مسکن مطابق با اصول فنی - مهندسی همراه بوده است. در این راستا اکثریت 80 درصدی دریافت کنندگان وام نوسازی را - در روستاهای مورد مطالعه - جوانان و به‌ویژه کسانی که تازه تشکیل زندگی داده بودند شامل می‌شوند و از آنجا که 65 درصد از جوانان دریافت کننده وام در روستاها بیکار

مسکن روستایی از آغاز برنامه چهارم به این طرف قدمی مهم در راه بهبود کالبد و بنای منازل مسکونی در روستاهای کشور برداشته است.

در این پژوهش که با هدف بررسی اثرات استفاده از وام نوسازی مسکن در نظام اقتصاد معیشتی حاکم بر روستاهای بخش مرکزی شهرستان ممسنی انجام شده است، با استناد بر اطلاعات اسنادی و میدانی دریافتیم که پلان طراحی شده به منظور سکونت روستائیان در ناحیه مورد مطالعه تاحدودی ناسازگار با شغل و شیوه معیشت روستائیان به ویژه انجام فعالیت دامداری می باشد. به طوری که این پلان های روستایی، که هم شکل و مطابق با الگوی مسکن شهری طراحی شده و با استقبال مردم و بی تفاوتی دستگاه متولی و ناظرین مربوطه در روستاها طراحی و اجرا می گردد فاقد فضاهای معیشتی و همچنین فضاهایی همچون حیاط برای استفاده اجتماعی - شغلی روستائیان مورد مطالعه بوده است. به عبارت دیگر اکثریت قریب به اتفاق روستائیان استفاده کننده از وام نوسازی که منزل خود را نوساز نموده اند، به جهت رعایت بسیاری از شاخص های بهداشتی و حتی تغییر در شیوه زندگی جمعی مجبور به ترک فعالیت و شغل دامداری در خانه شده اند که این با کاهش درآمد و تغییر نسبی در شرایط معیشتی روستائیان همراه بوده است.

همچنین در روستاهای مورد مطالعه قریب به 65 درصد از استفاده کنندگان از وام نوسازی مسکن را جوانانی شامل می شدند که تازه تشکیل خانواده داده بودند، و در حدود 40 درصد از این افراد به دلیل مشکل مالی در بازپرداخت اقساط وام ناراضی بودند. زیرا هزینه برپایی و ساخت مسکن با طرح، شکل و مصالح جدید هزینه ای هنگفت و بسیار بالاتر از وام بهسازی مسکن را می طلبد و روستایی را تا سالیان زیادی زیر بار قرض و پرداخت قسط می برد. نتایج پژوهش حاکی از تأثیر

نوسازی مسکن بر بهبود فضای کالبدی روستاها توأم با حفظ زیبایی و مقاومت بنا در روستاهای مورد مطالعه است. در زمینه اقتصاد معیشتی به دلیل عدم سازگاری «پلان» برخی از مسکن ساخته شده با نوع فعالیت تولیدی منجمله دامداری در روستاها، به طور غیرمستقیم موجب رویگردانی بیش از 75 درصد از روستائیان از انجام اینگونه فعالیت ها در روستاها شده است. از این رو گرچه نوسازی منزل، موجبات آسایش نسبی روستائیان به لحاظ ایمنی و زیبایی را فراهم آورده، اما موجب تغییر نامحسوس در شرایط معیشتی و مالی روستائیان شده است. بنابراین گرچه نوساز نمودن مسکن روستایی به دلیل سازگار شدن با زندگی امروزه و حفظ سلامت و جان ساکنان آن ضرورتی اجتناب ناپذیر می نماید اما می بایست همراه با تغییر جزئی در پلان ها، الگوها و معماری مسکن روستایی شرایط شغلی و معیشتی روستائیان به ویژه فقرا و دامداران بی بضاعت روستایی را نیز در نظر گرفت تا این تحول و دگرگونی در سبک منزل و به تبعیت از آن شیوه زندگی، مشکلات معیشتی و شغلی برای روستانشینان کشور به وجود نیآورد.

پی نوشت

1. منابع مهم در این زمینه عبارتند از: ضیاءتوانا: 1364، کوثری: 1374، غفاری: 1380، طالب: 1380، تاجبخش و همکاران: 1382 و
2. نگارنده منکر اقدامات و ارائه خدمات بی شائبه بنیاد مسکن و دیگر سازمان های دولتی در راستای توسعه و آبادانی جامعه روستایی کشور نمی باشد. هدف، بررسی و تشریح پیامدهای ناشی از تبدیل وضعیت جامعه روستایی از سنت به سوی مدرنیته می باشد.

- بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. "برنامه راهبردی مسکن روستایی طرح تدوین اسناد پشتیبان و برنامه مسکن روستایی در برنامه چهارم". معاونت امور مسکن و بازسازی، تهران، 1382.
- بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. "گزارش عملکرد سال 1387: دفتر کل مسکن روستایی"، حوزه معاونت بازسازی و مسکن روستایی، تهران، 1387.
- تاجبخش، کیان و مراد تقفی. «سرمایه اجتماعی و سیاستهای اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز)»: فصلنامه رفاه اجتماعی، سال سوم، شماره 10، 1382، صص 201 - 155.
- تولون، ب. جغرافیای سکونت «سکونتگاههای روستایی»: ترجمه: محمد مظاهری، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تربیت معلم تبریز، تبریز، 1374.
- خسروی، خسرو. "جامعه شناسی ده در ایران". مرکز نشر دانشگاهی، چاپ سوم، تهران، 1372.
- رضوانی، محمدرضا. "مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران". چاپ اول، انتشارات قومس، تهران، 1383.
- زرگر، اکبر. درآمدی بر شناخت معماری روستایی ایران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ چهارم، تهران، 1386.
- سرتیپی‌پور، محسن. «مسکن روستایی در برنامه‌های توسعه»: نشریه هنرهای زیبا، شماره 27، دانشگاه تهران، پاییز 1385، صص 47 - 56.
- سرتیپی‌پور، محسن. «معماری مسکن در روستاهای ایران»: فصلنامه مسکن و انقلاب، شماره 119، تهران، پاییز 1386.
- سرتیپی‌پور، محسن. «بررسی تحلیلی مسکن روستایی در ایران»: نشریه صفه، سال نوزدهم، شماره 49، پاییز و زمستان 1388، صص 47-61.
- سرتیپی‌پور، محسن. "آسیب شناسی معماری روستایی به سوی سکونتگاه مطلوب". انتشارات شهیدی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، چاپ اول، تهران، ب 1388.
- سعیدی، عباس و صدیقه حسینی حاصل. "شالوده مکان یابی و استقرار روستاهای جدید". انتشارات شهیدی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، چاپ اول، تهران، 1388.

- شمس‌الدینی، علی. «جایگاه مسکن روستایی در تأثیرپذیری تغییرات کالبدی - فضایی روستاها از محیطهای شهری»: فصلنامه مسکن و انقلاب، شماره 124، زمستان 1387، صص 40-51.
- ضیاءتوانا، محمدحسن. «نقش عوامل تولید در شکل یابی روشهای تولید گروهی و ساختار قدرت»: مجموعه مقالات سمینار بین المللی جغرافیا، نشر بنیاد پژوهشهای اسلامی، شماره 3، مشهد، 1364، صص 325-347.
- طالب، مهدی. «بررسی مشارکت روستاییان در بازسازی مناطق زلزله زده»: نامه علوم اجتماعی، شماره 18، 1380.
- طالب، مهدی و موسی عنبری. جامعه‌شناسی روستایی با ابعاد تغییر و توسعه در جامعه روستایی ایران: چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، 1384.
- غفاری، غلامرضا. «تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر مشارکت سازمان‌یافته روستائیان، مکانیسمی برای توسعه روستایی»: رساله دکترای جامعه شناسی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، 1380.
- قاسم‌زاده، مسعود، کاری، بهروز و فرهنگ طهماسبی. «مسکن روستای و ضوابط صرفه جویی در مصرف انرژی»: فصلنامه مسکن و محیط روستا، شماره 131، صص 51-60، پاییز 1389.
- قره نژاد، حسن. "طبیعت و معماری". انتشارات گل‌های محمدی، چاپ اول، اصفهان، 1381.
- کوثری، مسعود. «بررسی تأثیر انسجام اجتماعی بر میزان مشارکت روستائیان استان خراسان در فعالیتهای عمرانی»: پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه جامعه شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، 1374.
- لطفی، حیدر، احمدی، علی و داود حسن زاده. «شاخص‌ها و مؤلفه‌های ضروری در برنامه‌ریزی و سیاست گذاری مسکن روستایی در ایران»: فصلنامه آمایش محیط، سال دوم، شماره 7، زمستان 1388، صص 105-128.
- مرکز آمار ایران. سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور: تهران، 1355.
- مرکز آمار ایران. فرهنگ آبادیهای شهرستان ممسنی: تهران، 1365.
- مرکز آمار ایران. فرهنگ آبادیهای شهرستان ممسنی: تهران، 1375.

- مرکز آمار ایران. فرهنگ آبادیهای شهرستان ممسنی: تهران، 1385.
- مسیبی، محمد. "ملاحظات بر اثرات اقلیم زیستی در معماری"، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، 1375.
- معاونت آموزشی جهاد دانشگاهی. راهنمای جامع مدیریت روستایی: انتشارات سازمان شهرداریها و دهیاریهای کشور، چاپ اول، تهران، 1386.
- نیک خلق، علی اکبر. "جامعه شناسی روستایی". انتشارات چاپخش، چاپ اول، تهران، 1382.
- یاسوری، مجید. "مقدمه‌ای بر اقتصاد روستایی با تأکید بر بخش کشاورزی". انتشارات به نشر، چاپ اول، مشهد، 1386.